

Byzantina Symmeikta

Vol 24, No 1 (2014)

BYZANTINA SYMMEIKTA 24

Βιβλιοκρισία: R. BORN, Die Christianisierung der Städte der Provinz Scythia Minor: ein Beitrag zum spätantiken Urbanismus auf dem Balkan (Wiesbaden 2012). S. 261, ISBN: 978-3-89500-782-8

Γιώργος ΚΑΡΔΑΡΑΣ

doi: [10.12681/byzsym.1194](https://doi.org/10.12681/byzsym.1194)

Copyright © 2015, Γιώργος ΚΑΡΔΑΡΑΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΚΑΡΔΑΡΑΣ Γ. (2015). Βιβλιοκρισία: R. BORN, Die Christianisierung der Städte der Provinz Scythia Minor: ein Beitrag zum spätantiken Urbanismus auf dem Balkan (Wiesbaden 2012). S. 261, ISBN: 978-3-89500-782-8. *Byzantina Symmeikta*, 24(1), 383–390. <https://doi.org/10.12681/byzsym.1194>

R. BORN, *Die Christianisierung der Städte der Provinz Scythia Minor: Ein Beitrag zum spätantiken Urbanismus auf dem Balkan* (Wiesbaden 2012), σελ. 261. ISBN 978-3-89500-782-8

Μία ιδιαίτερα χρήσιμη μελέτη αρχαιολογικού ενδιαφέροντος αποτελεί η μονογραφία του R. Born για τον εκχριστιανισμό των πόλεων στην επαρχία της Μικράς Σκυθίας κατά την ύστερη Αρχαιότητα, επαρχία που δημιουργήθηκε στα τέλη του 3ου αιώνα ως αποτέλεσμα των διοικητικών μεταρρυθμίσεων του Διοκλητιανού. Αν και ο συγγραφέας εξετάζει μόνο τις κυριότερες πόλεις της επαρχίας (Τόμις, Ιστρία και Τρόπαιον Τραϊανού, με σποραδικές αναφορές σε άλλες πόλεις) η γενική εντύπωση, όπως σημειώνει ο ίδιος, που αποκομίζει κανείς είναι επαρκής για την παρατήρηση των θρησκευτικών μεταβολών στη Μικρά Σκυθία. Οι μεταβολές αυτές συνδέονται με τις ευρύτερες εθνολογικές, κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες στην συγκεκριμένη μεθοριακή επαρχία του πρώιμου βυζαντινού κράτους.

Στο πρώτο κεφάλαιο του έργου του (σσ. 11-18), ο συγγραφέας παραθέτει μία γενική εικόνα των ερευνητικών δεδομένων γύρω από την διάδοση του χριστιανισμού στα υπό εξέταση αστικά κέντρα, η ολοκλήρωση της οποίας σηματοδοτεί και την μετάβαση στους Μέσους Χρόνους. Σημειώνεται ταυτόχρονα το ενδιαφέρον της έρευνας για την μελέτη εγκαταστάσεων πέραν των μεγάλων αστικών κέντρων ή σε περιφερειακούς χώρους, όπως η βόρεια Βαλκανική. Δικαιολογώντας επίσης την επιλογή του να εξετάσει τον χώρο της Μικράς Σκυθίας, ο συγγραφέας παραθέτει ποικίλα ιστορικά, πολιτισμικά κ.ά. στοιχεία, τα οποία αναδεικνύουν την σπουδαιότητα της συγκεκριμένης επαρχίας και επισημαίνει το γεγονός ότι το εξεταζόμενο ζήτημα περιοριζόταν συνήθως στην μελέτη των σχετικών πηγών από παλαιότερους ιστορικούς αλλά και σε αποσπασματικά ευρήματα από ανασκαφές, ιδιαίτερα Ρουμάνων και Βούλγαρων αρχαιολόγων, με διαφορετικές προσεγγίσεις μεταξύ τους. Κεντρική θέση στην μονογραφία του R. Born έχει η διεξοδική πραγμάτευση των ναών καθώς και

άλλων λατρευτικών χώρων και κατ' επέκταση η εξέλιξη των τριών πόλεων έως τον 6ο ή πρώιμο 7ο αιώνα.

Το δεύτερο, και μεγαλύτερο όλων, κεφάλαιο (σσ. 19-72), πραγματεύεται την Τόμιν, παράκτια πόλη της Μικράς Σκυθίας και πρωτεύουσα της επαρχίας. Γίνεται ιστορική αναδρομή από την πιθανή ίδρυσή της ως αποικίας της Μιλήτου τον 6ο π.Χ. αιώνα έως και τον ύστερο 3ο μ.Χ. αιώνα, με έμφαση στους ρωμαϊκούς αυτοκρατορικούς χρόνους. Ως προς τον θρησκευτικό βίο της πόλης πριν το έτος 313, καταγράφονται με βάση κυρίως το επιγραφικό υλικό οι λατρείες ποικίλων θεοτήτων (Θραῦξ ἱππεύς, Απόλλων, Κυβέλη, Σάραπις κ.ά.) πολλές από τις οποίες συνδέονται με τις πολυάριθμες έξωθεν επαφές μίας εμπορικής πόλης. Επισημαίνεται τέλος η ανάδειξη της Τόμεως ως πρωτεύουσας της επαρχίας από τον Διοκλητιανό με την τοποθέτηση εκεί ενός *δουκός Σκυθίας* και άλλων αξιωματούχων. Το γεγονός αυτό συνοδεύτηκε από την δημιουργία ποικίλων έργων, όπως νέο τείχος και δεύτερο υδραγωγείο.

Ο συγγραφέας επιχειρεί να αναδείξει τις απαρχές της χριστιανικής κοινότητας στην Τόμιν, η οποία ανάγεται στον απόστολο Ανδρέα. Ταυτόχρονα, τίθεται υπό εξέταση η χρονολόγηση στον 2ο και 3ο αιώνα περιορισμένου αριθμού μικρών ευρημάτων, όπως πολύτιμοι λίθοι ή λυχνίες, με χριστιανικά σύμβολα (Ιησούς, ιχθείς κ.α.), τα οποία δείχνουν επιδράσεις από τον συριακό χώρο. Τα συγκεκριμένα ευρήματα συνδέονται από τον μελετητή με αναφορές μαρτυρολόγιων για τους διωγμούς την εποχή της τετραρχίας (πολιτική που ακολούθησε και ο Δικίνιος). Σε ιδιαίτερα υποκεφάλαια εξετάζονται:

α) η σημασία της Τόμεως ως εκκλησιαστικού κέντρου της Μικράς Σκυθίας, γεγονός που πιθανόν ανάγεται χρονικά γύρω στο 325 (Σύνοδος της Νίκαιας). Καταγράφονται παραδιδόμενα στις πηγές ονόματα επισκόπων από τον 4ο έως τα μέσα του 6ου αιώνα, έδικτα γύρω από δογματικές έριδες, και η άποψη σχετικά με την αναγωγή της πόλης σε αρχιεπισκοπή, δίχως όμως υφιστάμενες επισκοπές στην επαρχία. Μετά τις καταστροφές των Ούννων, η ζωή στην επαρχία παρουσίασε νέα άνθηση κατά την εποχή του Αναστάσιου και του Ιουστινιανού. Διάφορα αντικείμενα χριστιανικού χαρακτήρα χρονολογούνται σε αυτή την περίοδο, όπως ο αργυρός δίσκος του επίσκοπου Πάτερνου, ο οποίος εντοπίστηκε στην Ουκρανία (περ. 498). Ουσιαστική είναι η επισήμανση των δογματικών διαφορών στην επαρχία κατά την εξέγερση του Βιταλιανού, ο οποίος αντιτάχθηκε στη μονοφυσιτική πολιτική του Αναστάσιου.

β) τα κοιμητήρια της πόλης κατά τον 4ο και 5ο αιώνα και η εξέταση των ταφικών εθίμων σε προγενέστερες περιόδους. Στα κοιμητήρια κυριαρχούν οι

ταφές ενώ ο τρόπος της σταύρωσης των χεριών στο στήθος οδηγεί στην υπόθεση για χριστιανική κοινότητα στην πόλη. Ιδιαιτερότητα αποτελούν οι ταφικοί θάλαμοι, οι οποίοι δεν απαντούν αλλού στην Μικρά Σκυθία και θεωρούνται ως ανατολική επίδραση, πιθανόν από εποίκους. Ταυτόχρονα επιβιώνουν ακόμη μη χριστιανικές ταφές με παραστάσεις αρχαίων θεοτήτων. Σημαντική επίσης είναι και η υιοθέτηση και προσαρμογή παλαιότερων παραστάσεων από τους χριστιανούς, όπως τα νεκρόδειπνα. Ο συγγραφέας αμφισβητεί επίσης την άποψη ότι η υποχώρηση του επιγραφικού υλικού και των γλυπτών στην πόλη συνδέεται με την επικράτηση του χριστιανισμού και την εγκατάσταση βαρβαρικών ομάδων.

γ) διάφορα άλλα κτίσματα ή εγκαταστάσεις, όπως μωσαϊκά, έργα στον λιμένα της πόλης, αγάλματα, νομίσματα, κ.ά.

Αναφορικά με τα θρησκευτικά κτίσματα στην Τόμιν, και μετά από καταγραφή σχετικών μαρτυριών στις πηγές για τον 4ο αιώνα (π.χ. Σωζομενός, Ζώσιμος), ο συγγραφέας εξετάζει διεξοδικά τους παλαιοχριστιανικούς ναούς. Ανάμεσά τους ξεχωρίζουν ως προς το μέγεθος α) η λεγόμενη μεγάλη βασιλική δυτικά της πόλης (τρίκλιτη με μάρμαρα από την Προκόνησο και με ιδιαίτερο χαρακτηριστικό μία κρύπτη), η οποία χρονολογείται επί Αναστάσιου και β) η λεγόμενη βασιλική επάνω από το αμφιθέατρο, τρίκλιτη με νάρθηκα, η οποία χρονολογείται στα μέσα του 6ου αιώνα. Επιπλέον, γίνεται ιδιαίτερη αναφορά στην οικοδομική δραστηριότητα στην Τόμιν μεταξύ του 4ου και του 6ου αιώνα. Στα έργα συγκαταλέγονται η ανοικοδόμηση των τειχών, εν μέρει με ιδιωτικές δωρεές, η οποία σχετίζεται με τις μεγάλες επιδρομές στα μέσα του 6ου αιώνα. Αξιόλογα ευρήματα στην Τόμιν είναι επίσης οι ευλογίες του αγίου Μηνά, οι οποίες αποτελούν δείγματα έξωθεν επαφών. Σημαντική και η εμφάνιση τοπικών μαρτύρων στην πόλη, αλλά και λειψάνων, που τοποθετούνταν σε κρύπτες, για τα οποία υποστηρίζεται ότι αυξήθηκαν στην Τόμιν εξαιτίας των βαρβαρικών επιδρομών. Οι κατοικίες των χριστιανών εντοπίζονται κυρίως στον νέο τομέα της πόλης, ενώ στον παλαιό επιβίωναν οι παλαιότερες δοξασίες. Ο συγγραφέας διατυπώνει το συμπέρασμα ότι τα ίχνη της χριστιανικής κοινότητας στην Τόμιν παρατηρούνται από το δεύτερο ήμισυ του 3ου αιώνα, ιδιαίτερα στο δυτικό κοιμητήριο (εκτός της πόλης), μαζί με παγανιστικές ταφές. Η κοινότητα ενισχύθηκε σταδιακά μετά το 324 τόσο οι Αρειανοί όσο και οι εκχριστιανισμένοι Γότθοι χρησιμοποιούσαν δικό τους ναό. Η αναγόρευση της Τόμεως σε μητρόπολη επί Αναστάσιου έδωσε ώθηση στην αύξηση του αριθμού των ναών η οποία παρατηρείται τον 6ο αιώνα. Η εξέταση των πληθυσμιακών δεδομένων δείχνει ότι στην πόλη, εκτός από τους ορθόδοξους χριστιανούς, ζούσαν Γότθοι αλλά και ανατολικά στοιχεία (Σύροι,

Αιγύπτιοι, Μικρασιάτες). Ωστόσο, ακόμη και τον 6ο αιώνα, δεν είχε αλλοιωθεί σημαντικά ο παλιός χαρακτήρας της πόλης από τις περιορισμένες μετατροπές αρχαίων μνημείων σε ναούς.

Περνώντας στην πραγματέυση της Ιστρίας (σσ. 73-109), η οποία ιδρύθηκε ως αποικία της Μιλήτου, ο συγγραφέας ανατρέχει στις γραπτές μαρτυρίες της ύστερης Αρχαιότητας όπως και στην ανασκαφική δραστηριότητα στην πόλη κατά τον 20ο αιώνα. Στα σχετικά με την Ιστρία κεφάλαια, το πρώτο πραγματεύεται την ιστορία και τα τοπογραφικά δεδομένα της πόλης έως τα τέλη του 3ου αιώνα, για την οποία καθοριστικό υπήρξε το εμπόριο μέσω του Ίστρου (Δούναβη) με βαρβαρικούς λαούς. Η πόλη υπέστη κατά καιρούς αρκετές καταστροφές σημαντικές πληροφορίες για την πολιτική κατάσταση και θρησκεία σε αυτή προέρχονται από τις περίπου 500 επιγραφές των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων. Μεταξύ άλλων οικοδομημάτων, στην πόλη εντοπίστηκαν ιερά θεοτήτων (του Θράκα Ιπέα, του Μίθρα κ.α.), κι ένα ιερό του Αυγούστου. Η επιδρομή των Κοστοβόκων το 170 μ.Χ. διέκοψε προσωρινά την άνθιση της πόλης και επέφερε καταστροφή του λιμένα και της εγκατάστασης εκτός των τειχών. Επίσης, η νέα καταστροφή από τους Γότθους στα μέσα του 3ου αιώνα ανέκοψε την άνοδο της πόλης επί Σεβήρων. Την εποχή της τετραρχίας δημιουργήθηκαν νέες οχυρώσεις και πιθανόν επί Κωνσταντίνου ιδρύθηκε η τρίκλιτη βασιλική αρ. 16. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, η πόλη δεν αναφέρεται στα μαρτυρολόγια, γεγονός που δυσχεραίνει το όποιο συμπέρασμα για ύπαρξη χριστιανικής κοινότητας πριν από τον Κωνσταντίνο. Επίσης διαπιστώνεται ότι τα κοιμητήρια δεν έχουν μελετηθεί στον ίδιο βαθμό με την Τόμιν. Από τα διαθέσιμα στοιχεία ο συγγραφέας συμπεραίνει ότι, παρά την σταδιακή ανάπτυξη του σκυθικού μοναχισμού από τα μέσα του 4ου αιώνα, παρατηρείται ακόμη επιβίωση παγανιστικών στοιχείων έως τα τέλη αυτού του αιώνα, τα οποία συμβίωναν με τους χριστιανούς. Για την ίδια εποχή επίσης, η ύπαρξη χριστιανικής κοινότητας επιβεβαιώνεται από επιγραφές.

Ως προς τα σπουδαιότερα εκκλησιαστικά μνημεία της Ιστρίας, σε αυτά συγκαταλέγονται: α) ο ναός έμπροσθεν του τείχους (εκτός της πόλεως). Πρόκειται για τρίκλιτη βασιλική με προσκίσιμα, της εποχής του Αναστάσιου, στην θέση παλαιότερου ναού που χρονολογείται στο δεύτερο ήμισυ του 4ου αιώνα. Κοντά στον ναό εντοπίστηκαν αρκετές ταφές, τις οποίες ο συγγραφέας συσχετίζει με την παρουσία Γόθων ή Αλανών στα περίχωρα της πόλης. β) Η βασιλική με εγκάρσιο κλίτος στο κέντρο της Ιστρίας. Στη θέση της είχε δημιουργηθεί τρίκλιτη βασιλική στα τέλη του 4ου ή τις αρχές του 5ου αιώνα, η οποία, μετά από καταστροφές εξαιτίας ουννικής επιδρομής, ξανακτίστηκε στα μέσα του 5ου αιώνα και

διατηρήθηκε έως το 527/30 περίπου. Η βασιλική με εγκάρσιο κλίτος υπέστη καταστροφές από επιδρομές μεταξύ 544 και 559, αλλά και το 592, ωστόσο ήταν ο καθεδρικός ναός του τοπικού επισκόπου. Η μορφή του αίθριου, με κιονοστοιχίες στις τρεις πλευρές, είναι ευρέως διαδεδομένη στην εποχή του Ιουστινιανού. Το εγκάρσιο κλίτος διαμορφώνει εξοχές στα πλάγια του ιερού βήματος, ένας τύπος βασιλικής με εγκάρσιο κλίτος διαδεδομένος στα Βαλκάνια και στην ανατολική Μεσόγειο (ενδεικτικά, Άγιος Δημήτριος Θεσσαλονίκης και βασιλική Α στους Φίλιππους). Ανατολικά της πολυγωνικής αψίδας εντοπίστηκαν οκτώ ταφές του 6ου αιώνα, ενώ πίσω από αυτήν ταφή επίσκοπου, γεγονός που οδηγεί στην υπόθεση για επισκοπική έδρα στην Ιστρία την εποχή του Αναστάσιου.

Λαμβάνοντας υπόψη το σύνολο των δεδομένων, ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι η εξέλιξη των χριστιανικών κοινοτήτων στην Ιστρία δεν είναι ευδιάκριτη έως τα μέσα του 4ου αιώνα, ενώ από αυτό το σημείο και μετά η εικόνα είναι όμοια με την Τόμιν, όπως και σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής και οικονομικής ζωής. Οι πρώτοι χριστιανικοί ναοί ιδρύθηκαν στα τέλη του 4ου αιώνα, και ο μεγαλύτερος αριθμός τους χρονολογείται στο β' ήμισυ του 5ου (μεταξύ των οποίων οι λεγόμενες βασιλικές Φλορέσκου και Παρβάν). Η Ιστρία έγινε επισκοπική έδρα μετά το 513 ενώ η κεραμική με προέλευση από την Μικρά Ασία και την βόρεια Αφρική αποτελεί τεκμήριο για τις εμπορικές επαφές της πόλης.

Σε αντίθεση με τις παραπάνω παράκτιες πόλεις, το Τρόπαιον Τραϊανού (σσ. 111-130), δεν υπήρξε προχριστιανική εγκατάσταση, αλλά ιδρύθηκε από τον αυτοκράτορα Τραϊανό δίπλα στο ομώνυμο μνημείο του έτους 109 μ.Χ. Ο οικισμός αναπτύχθηκε γρήγορα και γύρω στο 170 έγινε *municipium*. Σχεδόν ταυτόχρονα, υπέστη καταστροφές από τους Κοστοβόκους, οι οποίες επαναλήφθηκαν στα μέσα του 3ου αιώνα από Γότθους, Κάρπους και Βαστάρνους. Και εδώ οι επιγραφές παρέχουν τις σημαντικότερες μαρτυρίες για την κοινωνική και πολιτισμική ζωή σε μία πόλη που, συγκριτικά με τις παράκτιες, ήταν περισσότερο στρατιωτικοποιημένη. Με αφορμή το οχυρωματικό έργο μεταξύ 313 και 316, το Τρόπαιον απέκτησε το όνομα *civitas Tropaeensium*. Ο αστικός βίος της πόλης κατά το α' ήμισυ του 5ου αιώνα δέχτηκε σοβαρά πλήγματα από τις ουννικές επιθέσεις ενώ η βασιλεία του Αναστάσιου και του Ιουστινιανού ήταν και για το Τρόπαιον εποχή ακμής.

Κατά την προχριστιανική εποχή, ξεχώριζαν ανάμεσα στις παγανιστικές λατρείες εκείνες με αναφορές στον αγροτικό βίο (Ceres, Liber Pater). Τα πρώιμα δείγματα του χριστιανισμού στην πόλη θεωρούνται εξίσου δυσδιάκριτα. Στην εποχή του Κωνσταντίνου χρονολογείται η λεγόμενη *basilica forensis*, τρίκλιτη

με δύο σειρές κίωνων και εξωτερικές αντηρίδες. Από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα παρατηρούνται και θρησκευτικά κτίσματα εκτός των τειχών, όπως ένας μονόχωρος ναός της κωνσταντίνειας περιόδου μέσα σε κοιμητήριο, με ημικυκλική αφίδα και κρύπτη, καθώς και μία τρίκλιτη βασιλική του 6ου αιώνα (στην θέση παλαιότερου ναού του 4ου αιώνα), για την οποία ειμάζεται ότι σχετιζόταν με εγκατεστημένους εκεί φοιδεράτους (Γότθους ή νομάδες). Από τους υπόλοιπους ναούς της πόλης ξεχωρίζουν:

α) Η τρίκλιτη βασιλική C (με δεξαμενή). Βρίσκεται στο δυτικό τμήμα των οχυρώσεων και χρονολογείται στο β' ήμισυ του 4ου αιώνα. Το όνομά της οφείλεται στο γεγονός ότι στην θέση της υπήρχε παλαιότερα άλλο κτίσμα και δίπλα από αυτό δεξαμενή του 2ου ή 3ου αιώνα. Αργότερα, πιθανόν κατά το πρώτο ήμισυ του 6ου αιώνα, δημιουργήθηκε και κρύπτη.

β) Η λεγόμενη μαρμάρινη τρίκλιτη βασιλική (βασιλική B), με κιονοστοιχίες στις τρεις πλευρές του αίθριου, αποτελείται σε μεγάλο βαθμό από λευκό μάρμαρο, εισηγμένο από την Θάσο αλλά και την Προκόννησο, όπου υπήρχαν αυτοκρατορικά εργαστήρια. Στον ναό παρατηρούνται τουλάχιστον τρεις φάσεις από το 324 περίπου έως το α' ήμισυ του 6ου αιώνα. Μετά το 513 ο ναός έγινε επισκοπική έδρα, η οποία διατηρήθηκε τουλάχιστον έως τα τέλη του 6ου αιώνα, ενώ ο ναός καταστράφηκε πιθανόν από αβαρική επίθεση το 586. Ένας άλλος ναός, η τρίκλιτη βασιλική A, η οποία έχει αίθριο και κρύπτη, ιδρύθηκε επί Αναστάσιου στο παλαιό κέντρο της πόλης στη θέση προγενέστερων κοσμικών κτισμάτων. Η είσοδος της κρύπτης βρισκόταν στα δυτικά, γεγονός που παρατηρείται σε περιορισμένο βαθμό ναών στη Μικρά Σκυθία αλλά και την Μικρά Ασία. Σημαντική ακόμη στο κέντρο του Τρόπαιου η βασιλική με εγκάρσιο κλίτος (D), απέναντι από την *basilica forensis*, η οποία ήταν τρίκλιτη με μικρό αίθριο και χρονολογείται από τον ύστερο 5ο μέχρι τα μέσα του 6ου αιώνα. Οι παράπλευροι χώροι του ναού θυμίζουν την βασιλική A των Φιλίππων (εικ. 103). Το πρόσκτισμα θεωρείται ως βαπτιστήριο (τετράγωνος χώρος στα βορειοδυτικά του νάρθηκα). Το ιερό βρισκόταν επάνω από την κρύπτη, γεγονός που οδήγησε σε υποθέσεις ότι ο συγκεκριμένος ναός είχε ως πρότυπο τον ναό του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη.

Εξίσου για το Τρόπαιον, ο συγγραφέας θεωρεί δυσδιάκριτες τις απαρχές του χριστιανισμού στην πόλη και εκλαμβάνει ως πρωιμότερη ένδειξη τον ναό εντός του κοιμητηρίου βόρεια της πόλης. Θεωρεί ωστόσο πιθανόν ότι οι απαρχές της χριστιανικής κοινότητας ανάγονται στην εποχή του Διοκλητιανού, ενώ η εκεί κρύπτη δείχνει ότι υπήρχαν τοπικοί μάρτυρες. Μία ιδιαιτερότητα του Τρόπαιου

είναι ότι η ίδρυση χριστιανικών μνημείων στην πόλη συνδέεται με τη μεταφορά λειψάνων, με εξαίρεση μόλις δύο ναούς.

Συνοψίζοντας την μελέτη του (σσ. 131-138), ο συγγραφέας εικάζει ότι οι πρώτες χριστιανικές κοινότητες της Μικράς Σκυθίας δημιουργήθηκαν στην Τόμιν ενώ τα δεδομένα στο σύνολο της επαρχίας μεταβλήθηκαν ριζικά μετά την επικράτηση του Κωνσταντίνου. Με την δημιουργία των πρώτων επισκοπών παρατηρείται και η ανέγερση ναών, η οποία συχνά ενισχύθηκε από το κράτος. Για το πρώτο ήμισυ του 4ου αιώνα φαίνεται, τουλάχιστον για την Τόμιν, ότι υπήρχε ειρηνική συμβίωση με τους ειδωλολάτρες, αφού οι δύο κοινότητες χρησιμοποιούσαν κοινά κοιμητήρια. Μετά το 350 είναι περισσότερο ευδιάκριτη η εξέλιξη των χριστιανικών κτισμάτων στις τρεις υπό εξέταση πόλεις. Αρκετά από αυτά αναφέρονται και στις γραπτές πηγές, όπως εξάλλου και ονόματα επισκόπων. Για την Τόμιν ο συγγραφέας υποστηρίζει ότι υπήρχε ναός όπου συναθροίζονταν οι Αρειανοί ενώ στις εκτός των τειχών εκκλησίες οι φοιδεράτοι. Κατά διαστήματα στην ύστερη Αρχαιότητα διακρίνονται και ποικίλες εθνολογικές ομάδες, όπως Σύροι και Γερμανοί (οι τελευταίοι από τα μέσα του 5ου αιώνα), αλλά και οι αιρετικοί Ανδιανοί. Ως πιθανό χρονικό σημείο για την σύσταση επισκοπών στην Μικρά Σκυθία υπό την Τόμιν θεωρείται η καταστολή της εξέγερσης του Βιταλιανού το 516. Τον 6ο αιώνα δεν παρατηρούνται ίχνη ετεροδόξων όπως συνέβαινε κατά τον 4ο. Νέα δείγματα επί Ιουστινιανού είναι η εμφάνιση των βασιλικών με εγκάρσιο κλίτος και οι κρύπτες με είσοδο από τα νότια, τα οποία ο συγγραφέας ονομάζει “ελληνικά στοιχεία” (εισήλθαν από τους κτίστες του αυτοκράτορα) και θεωρεί ότι πιθανόν συνδέονται με μεταβολές στην εκκλησιαστική οργάνωση, όπως η δημιουργία της αρχιεπισκοπής της Πρώτης Ιουστινιανής το 535, με χώρο δικαιοδοσίας το βόρειο Ιλλυρικό, και η ίδρυση της *quaestura exercitus Iustiniani*. Επίσης, ο τίτλος του *episcopus Scythiae* αντικατέστησε εκείνον του *episcopus metropolitanus* στα μέσα του 6ου αιώνα. Επισημαίνεται τέλος ότι οι ναοί, οι κατοικίες και τα εργαστήρια στα περικόρα της Τόμεως εγκαταλείφθηκαν εξαιτίας των σλαβικών και αβαρικών επιθέσεων.

Η μονογραφία του R. Born στηρίζεται σε αρκετά πλούσια βιβλιογραφία, η οποία περιλαμβάνει τα δεδομένα των ανασκαφών αλλά και μελέτες ιστορικού ενδιαφέροντος. Η πλούσια εικονογράφηση καθιστά αρκετά κατατοπιστική την μελέτη των μνημείων από τον αναγνώστη, η απουσία όμως ευρετηρίου είναι ένα από τα μειονεκτήματα του έργου. Εκ των πλεονεκτημάτων του βιβλίου η αναζήτηση και παράθεση συγκριτικών στοιχείων για τα ευρήματα της Μικράς Σκυθίας με άλλες περιοχές, ιδιαίτερα στα Βαλκάνια και την Μικρά Ασία, γεγονός

που υποβοηθεί την ανασύσταση ενός δικτύου επαφών, επιδράσεων και διάδοσης προτύπων στην αρχιτεκτονική. Εμφανής αδυναμία, και σε αναντιστοιχία με τον γενικό τίτλο, είναι το γεγονός ότι θα μπορούσε να συνταχθεί ένα εκτενέστερο έργο με ευρήματα και άλλων πόλεων, όπως π.χ. η Κάλλατις, για την οποία παρατίθενται υπό μορφή παρέκβασης (σ. 104-107), στοιχεία για ένα μεμονωμένο κτίσμα. Από την άλλη πλευρά ωστόσο, και ενώ τα κατάλοιπα των ναών περιγράφονται με εξαντλητικές λεπτομέρειες, η ιστορική προσέγγιση των ευρημάτων δεν είναι επαρκής. Δογματικές διενέξεις αυτοκρατόρων με τοπικούς επισκόπους, ο εκχριστιανισμός των Γόθων τον 4ο αιώνα από τον Ουλφίλα και η εγκατάσταση Γόθων νότια του Δούναβη με τους διωγμούς του Αόριχου και του Αθανάριχου το 348 και το 369 αντίστοιχα, αποτελούν ιστορικά δεδομένα τα οποία θα έπρεπε να προσεχθούν περισσότερο για την προσέγγιση των εκτός των τειχών ευρημάτων. Για τον μεγάλο αριθμό ανατολικών στοιχείων χρειαζόταν καλύτερη επισκόπηση των σχέσεων της υπό εξέταση επαρχίας με την Μικρά Ασία, καθώς γνωρίζουμε ότι οι εκκλησίες της Καππαδοκίας και της Μικράς Σκυθίας συνεργάστηκαν για να προσφέρουν υποστήριξη στην ορθόδοξη κοινότητα της Γοτθίας μέσω ιεραποστολών. Για την τελευταία επίσης μαρτυρούνται και απευθείας επαφές με την Καππαδοκία. Ευρύτερα, αν και ο συγγραφέας ανατρέχει στις ιστορικές πηγές, αυτές χρησιμοποιούνται κυρίως ως τεκμήρια για την χρονολόγηση των ευρημάτων και απουσιάζει η γενικότερη θεώρηση της πολιτικής του εκχριστιανισμού αναφορικά με τον τοπικό πληθυσμό ή βαρβαρικές ομάδες. Σε ένα μεγάλο ζήτημα, όπως η ξεκάθαρη εικόνα των χριστιανικών κοινοτήτων πριν από τον Κωνσταντίνο, η μονογραφία δεν προσθέτει κάτι νέο. Δεν δίνεται επίσης ιδιαίτερη έμφαση στην μεταβολή των ταφικών εθίμων και την καταγραφή των ύστερων παγανιστικών καταλοίπων κατά τον 6ο αιώνα.

Η μονογραφία αποτελεί βεβαίως ένα πολύτιμο βοήθημα για την εξέταση του εκχριστιανισμού της Μικράς Σκυθίας, δεν αποτελεί όμως και ένα θεμελιώδες έργο υπό την έννοια ότι, ακόμη και από αρχαιολογικής πλευράς, περιορίζεται σε μικρό αριθμό αστικών κέντρων, ενώ η ιστορική προσέγγιση δεν καλύπτει το σύνολο των ζητημάτων που θα έδιναν μία συνολική εικόνα της διαδικασίας του εκχριστιανισμού.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΡΑΡΑΣ

ΠΕ/ΕΙΕ